

POLOŽAJ NA SLOVENSKEM PRIMORJU V LUČI PISARNE ZA ZASEDENO
OZEMLJE OD NOVEMBRA 1918 DO NOVEMBRA 1920

DUSAN NEČAK

O obdobju takoj po italijanski zasedbi slovenskega Primorja po prvi svetovni vojni do podpisa rapalske pogodbe je bilo sorazmerno malo napisanega, še zlasti pa ne iz zornega kota Pisarne za zasedeno ozemlje, ki je delovala v tem času v Ljubljani. Pisarna je imela široko področje dela, v njene okvire pa je sodilo tudi zbiranje podatkov o stanju na okupiranem ozemlju. Podatke je zbirala s pomočjo ustnih in pisemenih poročil posameznih oseb in svojih zaupnikov. Zato ima naš prispevek poleg namena prikazati položaj v slovenskem Primorju od novembra 1918 do novembra 1920 še en cilj: Pojasniti želi, kakšno predstavo so o zasedenem ozemlju imeli tisti, ki so živeli v Ljubljani in drugod po Sloveniji, in pa na podlagi česa so si lahko ustvarili sliko o položaju Slovencev na omenjenem ozemlju. Prikaz je napisan na podlagi gradiva, ki ga hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

V začetku novembra 1918 (4. novembra) je bilo sklenjeno premirje med Avstro-Ogrsko in Italijo ter določena demarkacijska črta. Na slovenskem ozemlju je potekala od Karnskih Alp do Trbiža dalje do Julijskih Alp preko Mangarta in Triglava do razvodja pri Podbrdu. Od tod je šla proti Snežniku, nato proti hrvaškemu Primorju čez Kastav, Matulje in Volosko ter se nadaljevala v Dalmaciji.¹

Avstro-ogrsko armada je bila po kapitulaciji v razsulu. Z italijanske fronte so vojaki trumoma bežali domov, za sabo pa so puščali vojaški material, hrano, vprežne živali, nekateri celo uniforme. Za begunci se je valila »zmagovita«² italijanska armada, ki je, sodeč po nekem proglasu italijanskega poveljstva, sama premagala in uničila Avstro-Ogrsko.² Do prve polovice novembra 1918 je italijanska vojska zasedla vse točke demarkacijske črte in jo nekajkrat tudi prestopila.

Že 14. novembra 1918 je prišlo na naslov Narodnega sveta v Ljubljani, odsek za okupirano ozemlje, prvo pismo iz zasedene Primorske.³ Poslal ga je zaupnik Narodnega sveta in v njem opisal, kakšen je bil položaj na zasedenem ozemlju takoj po prihodu Italijanov. Pismo je bilo sestavljeno po ustnih in pisemenih sporočilih ljudi iz zasedenega ozemlja. Poročalo je, da so Italijani ob prihodu nastopali precej vljudno, toda so takoj zahtevali razorožitev narodnih straž in drugih vojakov, na javnih poslopih pa so razobesili italijanske zastave ter ustavili ves poštni, telegrafski in telefonski promet. V

Gorici so zaprli podružnice Ljubljanske kreditne banke, Goriške ljudske posojilnice in drugih naših zavodov.

Italijansko vojaštvo ni, sodeč po pismu, ničesar pripeljalo s seboj. Vojaki so živeli na račun prebivalstva ter kradli in rekvirirali vse, kar jim je prišlo pod roke. Tako so na primer odpeljali glavno skladišče živil v Gorici in je zato po mnenju poročevalca prebivalcem grozila lakota. Najbolj pa so prizadeli prebivalce zasedenega ozemlja s tem, da so rekvirirali vse tisto, kar so si pridobili od umikajoče se avstrijske armade. Ljudstvo je namreč od vojakov kupovalo živino in živež, uporabljal pa se je tudi les in drug material, ki ga je zapustila bežeča armada.

Začela so se prva nesoglasja in nasilstva. Zaupnik Narodnega sveta je poročal, da so Italijani v Oseku pri Gorici sneli slovensko trobojnico s cerkvenega stolpa in jo poteptali v blato. Od prebivalcev so zahtevali, da morajo odstraniti vse jugoslovanske znake, zaplenili so avtomobila, last pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gorici, v Logatcu pa je italijanski poveljnik zahteval celo odstranitev zvezd na ovratnikih vojakov.

Italijani so v skladu s svojo politiko začeli v javne urade nastavljeni svoje ljudi. Vse to je močno razburilo prebivalstvo, še zlasti, ker so Italijani povsod razglašali, da so deželo dokončno zasedli in da jo nikdar in nikomur več ne odstopijo. Zasedli so tudi Logatec in prišli celo do Vrhnike, kjer jih je ustavil srbski polkovnik Švabić. Italijanski komandant je zasedbo Logatca in prodor proti Vrhniki utemeljeval s tem, da vodovje v Logatcu izginja v zemljo in da zato mesto ne sodi v savsko razvodnico.

Zaupnik je bil v poročilu še posebej zaskrbljen nad položajem v Istri. Bal se je, da bi lahko prišlo do krvavih spopadov, ker je prebivalstvo že tako sovražno razpoloženo do Italijanov. V okolici Pazina so italijanski vojaki že prvi dan posameznikom grozili z orožjem in hoteli več oseb aretirati. Bal se je tudi, da bi se italijanski prebivalci mest hoteli s pomočjo italijanskega vojaštva maščevati nad podeželskim slovenskim prebivalstvom.

Slovenske občine na Primorskem so na zasedbo takoj reagirale. V Ljubljano so začele pošiljati izjave za priključitev k Jugoslaviji. Do 1. decembra 1918 je v Ljubljano prispelo 59 izjav, največ iz političnih okrajev Sežana, Gorica in Tolmin.⁴

Tudi Italijani niso stali križem rok. V posameznih krajih so oblast prevzela vojaška poveljstva — Commando di Presidio, v Gorici pa poveljstvo 21. armadnega korpusa. Začel se je pritisk, s katerim so oblasti hotele prisiliti Slovence na prisego zvestobe Italiji. Že 14. novembra 1918 je bil razpuščen pokrajinski svet Narodnega sveta v Gorici, katerega predsednik je bil dr. Karel Podgornik.⁵ Le nekaj dni zatem, 23. novembra, je bil razpuščen tudi Narodni svet v Trstu. K predstojniku redarstvene oblasti v Trstu so bili poklicani dr. Otakar Rybar, A. Miklavec, dr. Josip Ferfolja, dr. Edvard Slavik in dr. Josip Vilfan. Prišla sta samo dr. Vilfan in Miklavec, ker so bili drugi zadržani ali bolni. Na redarstvu so jima enostavno prebrali ukaz o razpustitvi Narodnega sveta in zapečatenju njegovih prostorov.⁶

Ko so ukinili slovenske politične organizacije, so začeli z mobilizacijo in internacijo vidnih slovenskih političnih osebnosti. Internirani so bili dr. Karel Podgornik, predsednik pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gorici, tajnik dr. Peter Medvešek in bivši podglavar dr. Alojzij Franko.⁷ Toda Italijani niso ostali samo pri tem. Pričeli so izdajati ukaze, ki naj bi potrdili dokončnost zasedbe okupiranega ozemlja. Pet dni po razpustitvi Narodnega sveta v Trstu so se na hišah v Postojni⁸ in drugod po zasedenem ozemlju⁹ pojavili razglasi, v katerih so italijanske vojaške oblasti pozivale vse tiste, ki so bili 24. oktobra 1918 še vojaki, naj se zglasijo pri štacijskem poveljstvu, ker da so vojni ujetniki. Razglas je dopuščal, da lahko vojni ujetniki prekoračijo demarkacijsko črto proti vzhodu do polnoči istega dne. Veliko slovenskih fantov se je odločilo za to, ker se je zvedelo, da bivše avstrijske vojake deportirajo v razna taborišča, med katerimi je bilo najbolj zloglasno tisto v Krminu, kjer so bili zaprti skoraj vsi politični voditelji goriških in idrijskih Slovencev, med njimi tudi dr. Podgornik.

Primorski Slovenci so kljub italijanski zasedbi začeli javno kazati svoje slovenstvo. Na hišah so se začele pojavljati slovenske trobojnice, slovenska dekleta in fantje pa so začeli nositi slovenske kokarde. Italijani so na to ostro reagirali. Prihajalo je do incidentov, teptanja zastav in trganja kokard. Guverner Julijske Benečije grof Carlo Petitti di Roreto je z namenom, da bi preprečil nadaljnje incidente, izdal 26. novembra 1918 ukaz o prepovedi nošenja jugoslovanskih in avstrijskih kokard in zastav.¹⁰ Toda incidenti tudi sedaj niso prenehali.

Medtem je oblast v deželi prevzel civilni komisariat. V začetku leta 1919 je na višji ukaz izdal vsem županstvom naredbo, da se

morajo vsi župani in gerenti posluževati edine italijanskega uradnega jezika.¹¹ Pritisk je šel tako daleč, da poštni uradi niso več dostavljali pisem s slovenskimi naslovi. Pošiljateljem so jih vračali s pripombo, da morajo biti naslovi napisani v italijanskem jeziku.¹² Italijanske oblasti so začele posegati tudi v cerkvene zadeve. Kerkoviški dekan Škerbec je 5. marca 1919 zaprosil škofijski ordinariat, naj ga razreši dolžnosti, ker v takih razmerah ne more več delovati. Poveljujoči častnik je namreč v imenu Commando di Presidio prepovedal sklenitev zakona v slovenskem jeziku.¹³ V Senožečah pa so Italijani aretirali župnika, ker je pridigal v slovenskem jeziku.¹⁴

Po odhodu Avstrijcev so dvignili glavo tudi Italijani, bivši avstrijski državljani. V Trstu so takoj po premirju ustanovili »Comitato di purificazione« (Odbor za očiščenje); Lavo Čermelj, ga je v svoji knjigi »Slovenci in Hrvatje pod Italijo«, Ljubljana 1965, imenoval tudi Comitato di epurazione). Namen odbora je bil jasen. Mesto je treba očistiti sovražnikov Italije, a Italijanom najhujši sovražniki so bili Slovenci. Ta namen je bil očitien tudi iz članka v listu »La Nazione«. Ko avtor govori o delu odbora, med drugim pravi, da je treba »prijazno napotovati stari vladavini vdane, neitalijanski narodnosti pripadajoče osebe, naj odidejo v svoje kraje, zahtevati od obratovavcev (obrtnikov, lastnikov podjetij), da naj sprejemajo delavce italijanske narodnosti...«¹⁵

Slovenska inteligenca, bivši vojaki in vsi tisti, ki so bili Italiji lahko kakorkoli nevarni so bili v glavnem v internaciji ali v izgnanstvu. Nato se je začel tudi pritisk na državne uradnike. Na vrsti so bili železničarji, orožniki, učitelji in ne nazadnje uradniki. Vse te so Italijani silili, da prisežejo zvestobo Italiji ali pa bodo izgubili svoje službe.¹⁶ Velika večina slovenskih uradnikov se je temu uprla, železničarji pa so celo ustanovili odsek pod vodstvom dr. Josipa Vilfana, ki je skrbel za preselitev železničarjev v Slovenijo. Do avgusta 1919 so bili že skoraj vsi preseljeni.¹⁷

Približno tako je Pisarna videla politični položaj na zasedenem ozemlju. Opozarjala pa je tudi na slab gospodarski položaj tega ozemlja. Vojska je na njem pustila hude sledove. Hiše so bile deloma razrušene, deloma poškodovane, zemlja ne v zadostni meri obdelana. Ljudje so od bežeče avstrijske armade kupovali konje in govedo, iz starih avstrijskih barak so pobirali les, s katerim so popravljali ali hiše ali ga uporabljali za kurjavo. Moški so bili večinoma vojaki, trgovina in obrt sta zamrli. Primanjkovalo je osnovnih živilskih artiklov.

Tako stanje je našla italijanska vojska. Njena propaganda je skušala prepričati prebivalstvo o gospodarski stabilnosti in trdnosti Italije. Obljubovala je, da bo italijanska armada pripeljala s seboj velike količine hrane. Toda zgodilo se je ravno nasprotno. Takoj po prihodu je italijanska vojska začela rekvirirati zlasti seno in les.¹⁸ Vse, kar je zapustila avstrijska armada, so proglasili za vojni plen, in kmetje, ki so od bežeče armade kupovali konje in govedo, so bili obnje.¹⁹

Iz poročil, ki jih je pisarna dobivala iz zasedenega ozemlja, pa je bilo razvidno, da gmotni položaj prebivalcev vendarle ni bil tako slab. Italijani so delili aprovizacijo v obliki riža, moke, kave, sladkorja in makaronov.²⁰ Ponekod so bili Italijani celo zadovoljniji z njo, saj so včasih poleg redne provizacije dobili še po steklenico vina »Chianti«. Toda po vesteh, ki so prihajale iz Primorske, lahko ugotovimo, da je bila aprovizacija močno odvisna od posameznega komandanta. Velikokrat so ljudje po zvezah ali podkupovanju prišli do boljše in obilnejše aprovizacije.²¹

Kmalu se je delitev hrane sprevrglo v crodje politike. Italijani so ljudem oznanjali, da bodo dobili veliko hrane, če bodo dobri Italijani.²² Predvsem pa se je poznalo izrabljanje aprovizacije v politične namene pri šolskih otrocih. Z delitvijo malic ali kosil so hoteli pridobiti otroke za pouk italijanskega jezika.²³ Brezplačno so delili riž in kavo tudi tistim, ki so se »zapisali« Italijanom.²⁴

Že tako slabo stanje v trgovini in obrti na zasedenem ozemlju se je s prihodom Italijanov še poslabšalo. Samo v Gorici so do aprila 1919 Italijani zaprli 24 slovenskih gostiln in 21 slovenskih trgovin.²⁵ Nekaj trgovin in obrtnih delavnic je bilo izropanih, kar pa jih je ostalo, so jih italijanske oblasti nenehoma nadlegovale. Najhuje je primorsko gospodarstvo prizadela zapora vsega prometa s Slovenijo. Posebno so to čutili vinski trgovci, ki doma vina zaradi italijanske konkurence niso mogli prodati, izvoziti pa ga tudi ni bilo mogoče.

Na vseh prehodih preko demarkacijske črte je bila kontrola zelo stroga, pa tudi črta sama je bila močno zastražena, ponekod celo utrjena.²⁶ Kljub temu pa je bilo dosti prebegov in se je zelo razvilo tihotapstvo, zlasti z živino.²⁷

Trgovci so imeli tudi velike težave z denarjem. Kurz menjave kron v lire je bil zelo različen in se je raztezal od 60 do 22 lir za 100 kron.²⁸ Menjava denarja je bila tudi časovno omejena, ljudje pa, ki so bili prepričani, da je okupacija začasna, kron niso hoteli zamenjati. Tako je zlasti med kmečkim prebivalstvom propadlo mnogo denarja.

Pomlad 1919 prinese začetke normalizacije na zasedenem ozemlju. Italijanske oblasti so počasi začele menjavati taktiko nasilja s taktiko prilizovanja. Prirejali so plese, proslave, zabave in sprejeme. Te prireditve pa postanejo glavni način agitiranja za Italijo. Naši ljudje se teh zabav, kakor je razvidno iz poročil, udeležujejo v zelo majhnem številu, zato pa dosti bolj obsojajo tiste, zlasti ženske, ki se jih udeležujejo.

Po vaseh so Italijani začeli ustanavljati dobrodelna društva, imenovana »Comitato di beneficenza«. Tu so delili hrano in vsakdo, ki je zaprosil zanjo, jo je dobil. Toda ljudje so, kot kažejo poročila, kmalu spregledali osnovni namen teh društev in zelo malo je bilo prosilcev iz slovenskih vrst.²⁹ V svoji »dobroti« so šli Italijani celo tako daleč, da so italijanskim vojakom, ki so se poročili s Slovenko, dali »doto«. Vojak je dobil 500 lir, oficirji pa tudi do 15.000 lir.³⁰

Ne samo proti ljudstvu, tudi proti slovenskim političnim organizacijam so se začeli Italijani obnašati bolj prijazno. V začetku avgusta 1919 so se v Trstu sestali predstavniki slovenskih meščanskih krogov na zasedenem ozemlju. Sklenili so na novo ustanoviti politično društvo »Edinost«, izhajati pa je znova začel tudi list »Edinost«. V začetku oktobra 1919 je začela izhajati še »Goriška straža«, kot protiutež italijanskega »Goriškega Slovenca«, ki je izhajal v slovenščini. Poleg teh pa na zasedenem ozemlju začenejo delovati še nekatera druga društva, kot na primer zveza slovenskih županstev v Gorici, Glasbeno društvo v Gorici in še vrsto drugih.³²

Kaže, da je Pisarna za zasedeno ozemlje še posebej pozorno spremljala dva pojavi na Primorskem: razvoj in položaj šolstva ter italijanska nasilstva. Zato si malo podrobneje oglejmo dokumente iz fonda Pisarne, ki jih je zbrala o teh dveh vprašanjih.

Pred prvo svetovno vojno in med njo so na zasedenem ozemlju delovale razne vrste slovenskih šol, od osnovnih do srednjih in strokovnih. Slovensko šolstvo se je razvijalo tako kakor povsod v slovenskih deželah, ki so bile tedaj pod habsburško krono. Po koncu vojne in po odhodu Avstrijcev so slovenski šolniki na Primorskem pričakovali priključitev k na novo nastajajoči kraljevini SHS in s tem tudi svobodno poučevanje v materinem jeziku. Prihod Italijanov in njihov pritisk na slovenski živelj pa je učiteljstvo na okupiranem ozemlju zmedel. Italija je sicer z velikimi besedami obljubljala svobodo materinega jezika in šolstva³³, toda pokazalo se je, da so bile vse to resnično samo besede in obljube.

Večina poročil o stanju šolstva, ki jih je Pisarna dobila iz zasedenega področja, datirajo v prvo polovico leta 1919, zato bo morda težje rekonstruirati kasnejše dejansko stanje na terenu.

Šole v Trstu so Avstrijci zaprli že med vojno zaradi španske bolezni (gripa). Nekaj mesecev po koncu vojne (januarja 1919) so zato Slovenci poskušali doseči od ministrstva za zunanje zadeve v Rimu ponovno otvoritev šol, toda brez uspeha.³⁴ V Trstu je bilo ta čas največ slovenskih šol: gimnazija, učiteljska šola, trgovska šola, pet osnovnih šol in tri meščanske.³⁵ Vse slovenske srednje šole: gimnazija, učiteljske in trgovska šola, so imele v tem času skriven pouk v sokolskih telovadnicah, čitalnicah, zasebnih in odvetniških pisarnah.³⁷ Marca 1919 so bile vse slovenske šole še vedno zaprte. Zato je šel novembra istega leta podpredsednik političnega društva »Edinost« dr. Slavik h komisarju Domenicu Baronetu na pogovor glede šolstva. Govorila sta predvsem o šolah v Trstu in Gorici, toda največ, kar je dr. Slavik lahko dosegel, je bila obljuba, da bo komisar upošteval prošnje tistih slovenskih učiteljev, ki bi se hoteli iz emigracije vrniti v zasedene kraje.³⁸

Stanje šolstva na podeželju se je bistveno razlikovalo od tistega v Trstu. Na področju goriškega in tolminskega okraja so Italijani po podatkih Pisarne takoj po prihodu prepovedali pouk v vseh šolah. Toda to vendarle ni odločujoče vplivalo na položaj šolstva, kajti posamezna županstva so lahko prosila lokalne oblasti (Commando di Presidio) za dovoljenje, ki so jim ga v glavnem povsod dali. V Gorici so Italijani ustanovili italijansko gimnazijo, nameravali pa so ustanoviti še štiri šole, dve za dečke in dve za deklice.³⁹ Februarja 1919 so bile po vsem Vipavskem odprte vse šole, pouk v njih pa je bil izključno v slovenskem jeziku.⁴⁰ Odprte so bile tudi slovenske šole na Rakeku⁴¹, v Spodnji Senici⁴², Ponikvah⁴³ in Kašči na Tolminskem.⁴⁴ V Idriji, ob Bači in Tribuši pa so bile odprte šole v italijanskem jeziku.⁴⁵

Položaj šolstva na zasedenem ozemlju je bil torej zelo različen. Lahko celo rečemo, da je v šolstvu vladala prava zmeda, predvsem zato, ker se ni vedelo, kdo je odgovoren zanj. Zdi se, da so v tem obdobju imele glavno besedo posamezne krajevne oblasti (Commando di Presidio), sicer bi ne bilo mogoče, da so bile šole ponekod odprte, ponekod zaprte.

Ravno iz te zmede se je rodil najtežji problem slovenskega šolstva na zasedenem ozemlju. Učitelji so začeli odhajati z delovnih mest, zapuščali so domače vasi in emigrirali v Slovenijo. Naenkrat je nastalo veliko po-

manjkovanje laične inteligence. Iz zasedenega ozemlja so začeli prihajati podatki, da primanjkuje na Goriškem 50, na Tolminskem 30 in na Sežanskem 20 učiteljev. Poročevalci so opozarjali šolske oblasti v Jugoslaviji, naj ne sprejemajo učiteljev iz Primorske, kajti od italijanskih oblasti se jim ne godi velika krivica.⁴⁶

Kljub opozorilu iz zasedenega ozemlja in kljub obljubi komisarja Baroneta pa je bil položaj slovenskega učiteljstva vedno slabši. Marca 1920 so begunski učitelji iz Primorske ustanovili »Klub primorskih učiteljev beguncev v Ljubljani«, v katerem je bilo vključeno približno 150 učiteljev.⁴⁷

Samo število članov je dovolj zgovorno in ne potrebuje komentarja. Politično in narodno vodstvo je tako prišlo v roke duhovnikom.

O italijanski okupaciji po prvi svetovni vojni gre glas, da je bila najbolj mila, kar smo jih Slovenci doživeli. Toda vendarle je treba opozoriti na nekatera nasilstva in dejanja, ki niso bila nikoli kaznovana. Gotovo najhujše nasilstvo nad slovenskim prebivalstvom v zasedenem Primorju so bile aretacije in internacije naših vodilnih političnih in drugih ljudi v italijanska taborišča in zapore. Taborišča so bila po vsej Italiji: v Castelfrancu, Krminu, Padovi, Consebei, Campo Bassu, južni Italiji in drugod. Največ naših ljudi pa je bilo zaprtih v zaporih na tržaškem gradu in v zloglasni ulici Tigor, nekaj pa tudi v Benetkah.

Največ pomembnejših Slovencev iz Gorice in Idrije je bilo zaprtih v Krminu. O razmerah v tem taborišču je Pisarni za zasedeno ozemlje poročal bivši policijski uradnik v Trstu Anton Kos.⁴⁸ Povedal je, da je hrana nezadostna, ljudje so natrpani v lesene barake, sanitarni pogoji pa nevarni. Delavce in kmete so Italijani izpuščali kmalu, saj so jih potrebovali pri obnovi življenja v zasedenih krajih. Kmete so izpuščali na podlagi »Licenca agricola illimitata« (dokončen kmečki odpust). Vse druge internirance pa so klasificirali po tem, kdaj naj bi bili izpuščeni. Razvrstili so jih v tri skupine: 1. z oznako »torni adagio« (vrne se pozno), 2. z oznako »torni molto adaggio« (vrne se zelo pozno) in 3. z oznako »via« (odpuščen). Dr. Karel Podgornik pa je sestavil seznam jetnikov v jetniškem taboru B v Krminu z dne 23. decembra 1918.⁴⁹ Seznam nam jasno kaže, da so Italijani načrtno internirali slovensko inteligenco, saj na spisku pravzaprav ni človeka brez izobrazbe.

Še slabše se je godilo ljudem, zaprtim v Via Tigor. Od tam je poročal bivši zapornik.⁵¹ V času od 1. marca do 10. maja 1919 je bilo v zaporih približno 700 jetnikov. V večini so bili Slovenci in Hrvatje, nekaj pa je bilo

tudi Italijanov iz Trsta. V zaporu je bilo veliko število žensk in otrok, ki so morali tudi po več tednov čakati na zaslisanje. Zdravstvene razmere so bile skrajno slabe, saj jetniki niso imeli na razpolago niti najosnovnejših zdravil, celice niso nikoli prezračili, na sprehod pa so jetniki hodili enkrat na teden od četrta do pol ure. V celicah, ki so normalno sprejele do pet oseb, je bilo 15 do 20 ljudi. Večina jetnikov slovenske in hrvaške narodnosti je bila obtožena zaradi narodnostnega prepričanja ali zaradi prekoračenja demarkacijske črte. Za prestop demarkacijske črte so bili po poročilu bivšega jetnika obsojeni na eno leto pogojno.

Prihod Italijanov je spodbudil tudi italijanske nacionaliste. Začeli so prirejati razne shode in demonstracije, ki so se praviloma končale z razbijanjem in pretepanjem. Tržaški študentje so na primer 28. decembra 1918 sklicali shod, ki so mu sledile demonstracije. Vdrli so v škofovo palačo, razbijali po njej in grozili škofu dr. Karlinu ter tajniku kanoniku Pahorju.⁵²

Najhujši teror nad slovenskim prebivalstvom po koncu prve svetovne vojne je nastopil z letom 1920, ko so bili italijanski nacionalisti že prepričani, da bo zasedeno ozemlje ostalo njihovo. Karabinjerji so 7. julija 1920 v Prvačini razbili cerkveno procesijo in tekla je kri. Samo nekaj dni zatem, 13. julija, je Slovence doletela najhujša izguba. Podivjani Italijani so zažgali in uničili Narodni dom v Trstu. Napadli in demolirali so urad in stanovanje konzularnega predstavnika SHS na Reki, v Puli, Pazinu, Buzetu, Zadru in Šibeniku pa so razbili prostore jugoslovanskih denarnih zavodov (Jadranska banka, Ljubljanska kreditna banka, in Banka za Primorje). Pred italijanskimi teroristi niso bile varne niti pisarne slovenskih odvetnikov, trgovine in delavnice jugoslovanskih trgovcev in obrtnikov.⁵³

Pod vtisom okupacijskega pritiska in nasilstva se je slovenski narod na zasedenem ozemlju tolažil, kakor je vedel in znal. Moral je ohraniti moralo za nadaljnji boj proti okupatorju. Za dvig morale si je izmislil marsikaj, eden najizvirnejših načinov pa je bilo prav gotovo deset zapovedi za neodrešene:⁵⁴

1. Ena sama je tvoja domovina: Jugoslavija, veruj, da ti odrešenje pride od nje.
2. Ne govori po nepotrebnem tujega jezika.
3. Spoštuj jezik, ki te ga je mati naučila.
4. Nauči svoje otroke ljubiti svoj materin jezik, da ne bodo kdaj kot odpadniki zaničevali tebe in tvojega očeta.

5. Ne zataji svoje domovine! Ko pride do odločitve, ne pusti se premamiti z denarjem, ne s pijačo, ne z golažem, ne s svilenim krlom za svojo ženo. Glasuj za Jugoslavijo. (kraljevino SHS) Pridobi tudi svojega brata in svojega soseda, da glasujeta s teboj.

6. Ne ženi se s tujko, ne moži se s tujcem.

7. Ne prodajaj svoje hiše in svoje zemlje tujcu.

8. Ne prejemaj darov iz tujčevih rok, ne zase, ne za svojo ženo, ne za svojo deco.

9. Poslušaj samo poklicane voditelje, izogiblji se kupljenih zapeljivcev! Skrbi, da se tudi tvoj brat in tvoj sosed ne ujameta v tujčeve mreže.

10. Vedi, da izgube tvoji pridelki, posebno vino in sadje veliko na vrednosti, ako prideš pod tujčevo vlado.«

OPOMBE

1. Arhiv INV fasc. 35, št. 654. — 2. ibd. fasc. 42, zavoj. 7 neurejeni dokumenti. — 3. ibd. fasc. 35, št. 126. — 4. ibd. fasc. 35, št. 208 (337). — 5. ibd. fasc. 42, št. 362 zav. 2. — 6. ibd. fasc. 42, zav. 4 št. 416. — 7. ibd. fasc. 35, poročilo z dne 12. 11. 1918. — 8. ibd. fasc. 42 zav. 1 št. 101. — 9. ibd. fasc. 35, poročila Andreja Močnika, župana iz Gabroveka 27. 11. 1918 in Vlada Poljšaka iz Šmarij. — 10. ibd. fasc. 39 R 141. — 11. ibd. fasc. 42 zav. 3 št. 678. — 12. ibd. fasc. 36 št. 1275. — 13. ibd. fasc. 42 zav. 1 št. 19. — 14. ibd. fasc. 35 št. 235. — 15. ibd. fasc. 35, št. 330. — 16. ibd. fasc. 36 št. 1939. — 17. ibd. fasc. 37 št. 2543. — 18. ibd. fasc. 35 poročilo z dne 19. 11. 1918. — 19. ibd. fasc. 35, št. 489. — 20. ibd. fasc. 36, št. 1165. — 21. ibd. fasc. 35 št. 650. — 22. ibd. fasc. 39 R 141. — 23. ibd. fasc. 39, R 141 str. 6. — 24. ibd. fasc. 35, št. 115. — 25. ibd. fasc. 39 št. R 49. — 26. ibd. fasc. 35, št. 118. — 27. ibd. fasc. 35, št. 481. — 28. ibd. fasc. 42, št. 1627. — 29. ibd. fasc. 39, št. 1320. — 30. ibd. fasc. 42 zav. 7, št. 2124. — 31. ibd. fasc. 36, št. 2781. — 32. ibd. fasc. 39 R 129. — 33. ibd. fasc. 42 zav. 2, št. 1155, (326) Izšel je razglas: »Slovinci — Italija, velika država svobode vam da iste državljanske pravice kakor vsem drugim državljanom, vam da šole v vašem jeziku več kakor vam je dala Avstrija«. — 34. ibd. fasc. 35 št. 499. — 35. ibd. fasc. 36 št. 1072. — 37. ibd. fasc. 36 št. 1224. — 38. ibd. fasc. 39 R 166. — 39. ibd. fasc. 36, št. 1013. — 40. ibd. fasc. 36, št. 1020. — 41. ibd. fasc. 36, št. 1010. — 42. ibd. fasc. 36 št. 1376. — 43. ibd. fasc. 39 R 140. — 44. ibd. fasc. 42 zav. 3 št. 931. — 45. ibd. fasc. 39, R 139. — 46. ibd. fasc. 36, št. 2594. — 47. ibd. fasc. 42, št. 4477. — 48. ibd. fasc. 35 poročilo Antona Kosa. — 49. ibd. fasc. 41. neurejeni dokumenti. — 50. ibd. fasc. 36, št. 2278. — 52. ibd. fasc. 35, št. 408. — 53. ibd. fasc. 37 št. 4702. — 54. ibd. fasc. 39 R 53.